

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 34 (2013)

Δελτίον ΧΑΕ 34 (2013), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη (1961-2010)

Οι απεικονίσεις του αγίου Αχιλλείου στον
ελλαδικό χώρο και η διάδοση της τιμής του

Παρασκευή Χ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

doi: [10.12681/dchae.1717](https://doi.org/10.12681/dchae.1717)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Π. Χ. (2013). Οι απεικονίσεις του αγίου Αχιλλείου στον ελλαδικό χώρο και η διάδοση της τιμής του. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 34, 179–190. <https://doi.org/10.12681/dchae.1717>

ΟΙ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΧΙΛΛΕΙΟΥ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ ΤΟΥ

Από τη μελέτη των μνημείων, στα οποία σώζονται απεικονίσεις του αγίου Αχιλλείου, φαίνεται η αμείωτη τιμή στο πρόσωπό του από τη βυζαντινή εποχή έως τις μέρες μας. Το γεωγραφικό εύρος των μνημείων αυτών αποδεικνύει τη διάδοση της τιμής του αγίου, πέρα από την τοπική εκκλησία της Λάρισας, σε όλη την αρχιεπισκοπή Αχρίδας και σε περιοχές εκτός αυτών. Οι απεικονίσεις του αγίου Αχιλλείου έχουν ιδιαίτερη σημασία, καθώς τονίζουν πτυχές της προσωπικότητάς του, όπως αυτή του ιδρυτή μιας εκκλησίας ή του μαχητή κατά των αιρέσεων, του οικουμενικού ιεράρχη ή του εθνικού αγίου.

The study of monuments in which representations of St. Achilleios survive illustrates the enduring veneration of the saint from the Byzantine period until today. The geographical distribution of these monuments shows that his veneration spread beyond the local Church of Larissa to the entire Archdiocese of Ohrid, and to regions outside of this. The representations of St. Achilleios are particularly important, since they emphasize traits of his personality, such as that of being founder of a church or an opponent of heresy, an ecumenical hierarch or national saint.

Για την εικονογραφία του αγίου Αχιλλείου βασικές είναι οι μελέτες του ακαδημαϊκού Cn. Grozdanov, οι οποίες αναφέρονται σε μνημεία της μεσαιωνικής Σερβίας, ενώ περιέχουν αναφορές και σε ελλαδικά μνημεία¹. Στην παρούσα μελέτη μας απασχολούν η συχνότητα και η διάρκεια των απεικονίσεών του στα μνημεία του ελληνικού χώρου και το γεωγραφικό τους εύρος

κατά τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο, προκειμένου να ανιχνεύσουμε τη διάδοση της τιμής του πολούχου της Λάρισας.

Αρχικά είναι σκόπιμο να αναφερθούμε σε στοιχεία του βίου του αγίου, καθώς μας δίνουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται η ανάπτυξη της εικονογραφίας του. Ο άγιος Αχίλλειος καταγόταν από την Καπαδοκία².

Λέξεις κλειδιά

Βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδος, Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα, μεσαιωνική Σερβία και Βουλγαρία, ζωγραφική, εικονογραφία άγιος Αχίλλειος.

Keywords

Byzantine and post Byzantine period, Central and Northern Greece, Medieval Serbia and Bulgaria, painting, iconography St. Achilleios.

¹ G. Cvetan, *Les portraits des Saints de Macédoine du IX au XVIII siècle*, Σκόπια 1983, 145 κ.ε. και 290 κ.ε. Κυρίως, C. Grozdanov, «St. Achilleus in Byzantine and Post Byzantine Fresco Painting», *Kurbino and Other Studies on Prespa Frescoes* (Σερβικά με αγγλική περίληψη), Σκόπια 2006 (στο εξής: Grozdanov, «St. Achilleus»), 272-316.

² Για τον άγιο Αχίλλειο, βλ. Άγιου Νικοδήμου Άγιορείτου, *Συναξαριστής τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, Βενετία 1819, τ. Γ', ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 2005, 83. L. Duchesne, «L'Illyricum ecclésiastique», *BZ* 1 (1892), 537. H. Delehay, *Synaxarium Ecclesie Constantinopolitanae, e codice Sirmondiano*, Βρυξέλλες 1902, ανατύπωση Anastatique Louvain 1954, 686. Β. Δ. Ζώτου Μολοττού, *Λεξικὸν*

τῶν Ἁγίων Πάντων τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀθήναι 1904, «Αχίλλειος». Κ. Δουκάκης, *Ὁ Μέγας Συναξαριστής*, Ἀθήναι 1894 (Μακ. ἐκδ. 2α, 152 κ.ε.). Β. Ματθαίου, *Ὁ Μέγας Συναξαριστής τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι 1974, τ. 5, 421 κ.ε. Β. Ψευτογκάζ, «Μακεδόνες Ἅγιοι. Ὁ Ἅγιος Ἀχίλλειος», *Μακεδονικὴ Ζωή* 2 (Ιούλιος 1966), 45. T. Subotin Goluborić, «Le cult de Saint Achille de Larissa», *Zbornik Radova* XXVI (1987), 21 κ.ε. (Σερβοκρατικά με γαλλικὴ περίληψη και προγενέστερη βιβλιογραφία). Δ. Σοφινός, *Ὁ Ἅγιος Αχίλλιος Λαρίσης*, στο *Μεσαιωνικά και Νέα Ἑλληνικά*, τ. III, Ἀθήνα 1990 (στο εξής: Σοφινός, *Ὁ Ἅγιος Αχίλλιος*). Χ. Β. Στεργιούλης, «Ἡ διασκευή του βίου του αγίου Αχιλλίου (15ος αι.)

Περιοδένει σε πολλές χώρες, ανάμεσα στις οποίες και την Ελλάδα (και την περιοχή της Θεσσαλίας), όπου δίδαξε το θείο Λόγο. Έλαβε μέρος στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο³, συνοδευόμενος από τον άγιο Οικουμενίο⁴ – κατά μια παράδοση – και τον άγιο Ρηγίνιο⁵, και κατόπιν επέστρεψε στην επισκοπή του, τη Λάρισα⁶. Η κοίμηση του αγίου ορίζεται ανάμεσα στο 360 με 365⁷. Επάνω στον τάφο του⁸ κτίστηκε, κατά πάσα πιθανότητα τον 6ο με 7ο αιώνα, η μεγάλη βασιλική της ακρόπολης της Λάρισας⁹, η οποία κατέστη τόπος προσκύνησης και απόδοσης τιμής στον άγιο¹⁰. Αργότερα, το 983-986, οι Βούλγαροι, με επικεφαλής τον τσάρο Σαμουήλ, απέσπασαν μέρος των λειψάνων του δημοφιλούς αγίου και τα μετέφεραν στην Πρέσπα, αφήνοντας, ωστόσο, τη λάρνακα και τα υπόλοιπα λείψανα στη βασιλική της Λάρισας¹¹. Με την ευκαιρία της μετακομιδής των λειψάνων, ο τσάρος Σαμουήλ ανήγειρε τη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στο νησάκι της μικρής Πρέσπας, όπου είχε το βασίλειό του¹². Σύμφωνα με τον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο, ο τάφος

του αγίου και μέρος των λειψάνων του¹³ σώζονταν στο διακονικό της βασιλικής αυτής¹⁴. Έκτοτε ο άγιος Αχιλλεύς καθιερώθηκε ως ένας από τους εθνικούς αγίους των Σλάβων¹⁵, γι' αυτό και εικονίζεται σε μνημεία της μεσαιωνικής Σερβίας, δίπλα σε τοπικούς ηγεμόνες¹⁶ ή μη. Η καταστροφή του ομώνυμου παλαιοχριστιανικού ναού στη Λάρισα συντελείται μετά τα μέσα του 16ου αιώνα¹⁷. Ακολουθεί ανέγερση άλλων, οι οποίοι, επίσης, καταστρέφονται, ενώ ο σημερινός ναός της πόλης κτίστηκε αρκετά κοντά στον παλαιοχριστιανικό¹⁸. Το παλαιότερο, λοιπόν, κέντρο τιμής του αγίου Αχιλλείου είναι η πόλη της Λάρισας. Οι παλαιότερες, ωστόσο, σωζόμενες παραστάσεις του αγίου ανάγονται στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Από την περίοδο αυτή αναφέρουμε την απεικόνισή του στα ψηφιδωτά της μονής του Οσίου Λουκά (α΄ μισό 11ου αι.)¹⁹ και της μονής Δαφνίου (τέλη 11ου αι.) και συνδέονται με την τέχνη της Κωνσταντινούπολης²⁰. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει τη δημοτικότητα του αγίου, καθώς η τιμή προς το πρόσωπό του έχει

από ρητορικής απόψεως», *Βυζαντινά* 30 (2010), 67-82, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία και Ο. Καραγιώργου, «Αχιλλεύς, επίσκοπος Λαρίσης († περ. 360-365) και Αχιλλεύς, αρχιεπίσκοπος Λαρίσης (α΄ μισό 6ου αι.): ακόμα ένα παράδειγμα «αμφίδρομων σχέσεων αφανούς και επιφανούς αγίου»», 32ο Συμπόσιο ΧΑΕ, Αθήνα 2012, 52-53.

³ Α. Αβραμιά, «Οι ήρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας, Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αι.», *ΕΙΕ [ΙΒΕ]*, Διεθνής Συμπόσια 15, Αθήνα 2004, 47-61, όπου αναφέρεται ο ομώνυμος επίσκοπος Λαρίσης του 6ου αιώνα.

⁴ Ο Μουτσούλας αναφέρει ότι υπάρχει Οικουμενίος επίσκοπος Τριφάλων, ο οποίος όμως έδρασε κατά τα τέλη του 10ου αιώνα (Η. Μουτσούλας, «Οικουμενίος», *ΘΗΕ*, τ. 9, στ. 877, 878. Βλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Ένα μνημείο κιβωτός της τοπικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1999 (στο εξής Μουτσόπουλος, *Η βασιλική*), 115). Αντιθέτως, ο Κρικώνης, αναφέρει ότι ο άγιος Οικουμενίος υπήρξε τοπικός άγιος του 4ου αιώνα και είναι ο πολιούχος των Τριφάλων (Χ. Κρικώνης, «Υπήρξε Οικουμενίος επίσκοπος, άγιος και πολιούχος Τρίκκης και πόττε;», *ΕΕΘΣΠΘΤΠ* 2 (1992), 49-69). Βλ. επίσης, Ι. Δ. Σοφιάνός, «Τα αγιολογικά και υμνογραφικά κείμενα του αγίου Οικουμενίου Τρίκκης και η χειρόγραφη παράδοσή τους», *Τρικαλινά* 21 (2001), 7-78. Γλ. Χατζούλη, «Πρώτη προσέγγιση στην εικονογραφία του αγίου Οικουμενίου επισκόπου Τρίκκης (4ος αιώνας)», *Τρικαλινά* 24 (2004), 133-153, όπου και απεικονίσεις του αγίου.

⁵ Ε. Γ. Παντελάκης, «Άγιος Ρηγίνος», *ΜΕΕ*, τ. ΚΑ΄, έκδ. Πυρσός, 128. Κ. Δουκάκης, *Ο Μέγας Συναξαριστής*, τ. 6, Φεβρουάριος, Αθήνα 1958², 152 κ.ε.

⁶ Ο άγιος Αχιλλεύς χειροτόνησε τον άγιο Οικουμενίο και τον άγιο Ρηγίνιο επισκόπους Τρίκκης και Σκοπέλου αντίστοιχα.

⁷ Σοφιάνός, *Ο Άγιος Αχιλλεύς*, 104.

⁸ Σ. Γ. Γουλούλης, «Ο τάφος του Αγίου Αχιλλείου και η τιμή των λειψάνων του στη Λάρισα μέχρι το 985 μ.Χ.», *Πρακτικά του Α΄ Ιστορικού - Αρχαιολογικού Συμποσίου στη Λάρισα: Παρελθόν*

και μέλλον (26-28 Απριλίου 1985), Λάρισα 1985, 239.

⁹ Η βασιλική αυτή ταυτίζεται με την αποκαλυφθείσα κατά το 1978 βασιλική στο φρούριο της Λάρισας (Λ. Δερισιώτης, «Παλαιοχριστιανικά κτίσματα της πόλεως Λαρίσης», *Πρακτικά του Α΄ Ιστορικού - Αρχαιολογικού Συμποσίου*, ό.π., 202-203).

¹⁰ Γουλούλης, ό.π., 239. Μουτσόπουλος, *Η βασιλική*, 117.

¹¹ Ch. Loparev, «Opisanie nekotorykh greceskikh Jitij Svjatykh», *Vizantijskij Vremennik* IV (1897), Amsterdam 1963, 363-364. Σοφιάνός, *Ο Άγιος Αχιλλεύς*, 110 κ.ε.

¹² Μουτσόπουλος, *Η βασιλική*, 125, 128. Δ. Ευγενίδου - Ι. Κανονίδης - Θ. Παπαζώτος, *Τα μνημεία των Πρεσπών*, Αθήνα 1991, 26-32 (Ι. Κανονίδης).

¹³ Η Εκκλησία της Ελλάδος αναγνώρισε ως αυθεντικά τα λείψανα του αγίου Αχιλλείου. Έτσι, παρουσία της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, μεταφέρθηκαν τα λείψανα, με ειδική τελετή, στον ομώνυμο ναό της Λάρισας.

¹⁴ Γουλούλης, ό.π., 239. Μουτσόπουλος, *Η βασιλική*, 115, 128-129.

¹⁵ Μουτσόπουλος, *Η βασιλική*, 122.

¹⁶ V. Petković, *La peinture Serb du Moyen-Âge*, Βελιγράδι 1934, 57. Γουλούλης, ό.π., 238.

¹⁷ Σοφιάνός, *Ο Άγιος Αχιλλεύς*, 128.

¹⁸ Ο παλαιοχριστιανικός ναός αντικαταστάθηκε με άλλον, ο οποίος καταστράφηκε κατά τα Ορλωφικά από τους Τούρκους. Χρειάστηκε να κτιστούν άλλοι τρεις ναοί μέχρι να εγκατασταθεί, κατά το 1965, ο σημερινός ναός. Για την ιστορία των διαδοχικών ναών του αγίου Αχιλλείου στη Λάρισα, βλ. Γ. Κ. Γουργιώτης, *Σχεδιάγραμμα μεταβυζαντινής - νεοελληνικής ιστορίας του ναού Αγίου Αχιλλείου Λαρίσης*, Λάρισα 1986, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁹ Ν. Χατζηδάκη, «Όσιος Λουκάς», *Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα, ψηφιδωτά, τοιχογραφίες*, Αθήνα 1996, 47, εικ. 46.

²⁰ E. Diez - O. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece*, Cambridge Massachusetts 1931, fol. 31.

ευρύτερη αποδοχή, η οποία ξεφεύγει από τα όρια ενός τοπικού αγίου. Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται και από την απεικόνιση του αγίου στην Cappella Palatina του Παλέρμο στη Σικελία, κατά το 12ο αιώνα²¹.

Μια από τις παλαιότερες απεικονίσεις του αγίου σώζεται, επίσης, στη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα, περιοχή η οποία κατέστη το δεύτερο σημαντικό κέντρο τιμής του. Στη σχεδόν κατεστραμμένη τοιχογραφία στο βορειοανατολικό πεσσό εικονίζονται δύο ολόσωμοι ιεράρχες κατ' ενώπιον²². Ο Μουτσόπουλος ταυτίζει τον ιεράρχη στα δεξιά με τον άγιο Αχιλλείο, ενώ αριστερά πιθανολογεί την απεικόνιση του αγίου Οικουμενίου²³ ή του αγίου Ρηγίνου²⁴ και χρονολογεί την τοιχογραφία στα μέσα του 11ου αιώνα²⁵. Την υπόθεση αυτή ασπασθηκε και ο Miljković-Peprek, αλλά αργότερα υποστήριξε ότι εικονίζεται πιθανότατα Σλάβος ιεράρχης, ο οποίος συνοδεύει τον απόστολο Ανδρέα ή άλλο απόστολο και ότι η παράσταση σχετίζεται με την αποστολή στη Μακεδονία²⁶.

Με την ανίδρυση του ομώνυμου ναού στην Πρέσπα, ο άγιος Αχιλλείος κατέστη ένας από τους δημοφιλείς εθνικούς αγίους των Σλάβων, με αποτέλεσμα οι απεικονίσεις του να είναι συχνές σε μνημεία της μεσοβυζαντινής περιόδου που ανήκουν στην αρχιεπισκοπή Αχρίδας.

Έτσι, παραστάσεις του αγίου σώζονται στο ναό των Αγίων Αναργύρων Καστοριάς (τέλη 12ου αι.)²⁷, στον Άγιο Παντελεήμονα στο Nerezi (1164)²⁸, στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo (1191)²⁹ κ.α.

Παράλληλα, στη μεσαιωνική Σερβία η τιμή του αγίου Αχιλλείου γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση στα χρόνια της βασιλείας του Στέφανου Νεμάνια. Μάλιστα κατά τη διάρκεια των αγώνων του εναντίον των αιρετικών, μέρος των λειψάνων του αγίου μεταφέρθηκαν από την Πρέσπα στη Moravica, όπου κτίστηκε και ναός προς τιμήν του³⁰. Την ίδια εποχή απεικονίσεις του αγίου υπάρχουν σε ναούς, όπως της Παναγίας στη Studenica (1208/9)³¹, της Mileševa, όπου εικονίζεται με την κυβερνώσα δυναστεία των Νεμάνια³² κ.α.

Στην πρώτη περίοδο των Παλαιολόγων πληθαίνουν οι απεικονίσεις του αγίου στη Βουλγαρία³³ και κυρίως στη μεσαιωνική Σερβία³⁴, όπως στον ομώνυμο ναό στο Arilje (1296/7)³⁵, στη μονή του Αγίου Νικολάου στο Moriovo (1271)³⁶ κ.α. Από την Ελλάδα αναφέρουμε την τοιχογραφία στο διακονικό του καθολικού της μονής της Παναγίας Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα (1296 ή 1305) (Εικ. 1)³⁷, την τοιχογραφία στους Αγίους Ταξιάρχες στην Κωστανίανη της Ηπείρου (τελευταίο τέταρτο 13ου αι.)³⁸, καθώς και την τοιχογραφία στον κοιμητη-

²¹ O. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, Λονδίνο 1949, 45.

²² N. K. Μουτσόπουλος, *ΕΕΠΣΑΠΘ Δ'* (1969), πίν. 76 77. I. Σίσιου, «Οι απεικονίσεις του αγίου Κλήμεντος από Καστοριανούς καλλιτέχνες», *Κύριλλος και Μεθόδιος, Παρακαταθήκες Πολιτισμού, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Η πολιτιστική κληρονομιά του έργου των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου ως παράγοντας ενότητας με τους λαούς της ΝΑ Ευρώπης* (Αμύνταιο 21 22 Μαΐου 2010), Θεσσαλονίκη 2012 (στο εξής: Σίσιου, «Οι απεικονίσεις του αγίου Κλήμεντος»), 407 438, ιδιαιτ. 413 414.

²³ Μουτσόπουλος, *Η βασιλική*, 119, εικ. 28.

²⁴ Στο ίδιο, 121.

²⁵ Στο ίδιο, 222 κ.ε.

²⁶ P. Miljković Peprek, «Les fresques de l'église du Saint Achille à Prespa», *Αρχμός, τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο*, Θεσσαλονίκη 1990, 1190 1196.

²⁷ Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήναι 1984, 24 25. Σίσιου, «Οι απεικονίσεις του αγίου Κλήμεντος», 414.

²⁸ D. Bardzieva Trajkovska, *St. Panteleimon at Nerezi, Fresco Painting*, Σκόπια 2004, 58, εικ. 20. Grozdanov, «St. Achilleus», 279.

²⁹ L. Hademann Miguich, *Kurbinovo, Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Βρυξέλλες 1975, 83 84, πίν. 21. Ch. Konstantinides, «Le message idéologique des évêques locaux officiels», *Zograf* 25 (1996), 39 50, κυρίως 44. Grozdanov, «St. Achilleus», 280.

³⁰ Grozdanov, «St. Achilleus», 315.

³¹ R. Hamann MacLean - H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert*, Giessen 1976, σχέδ. 10, B24. Grozdanov, «St. Achilleus», 284.

³² Hamann MacLean - Hallensleben, ό.π., σχέδ. 11, αριθ. 21. Grozdanov, «St. Achilleus», 315.

³³ Στη Βουλγαρία από τις παλαιότερες απεικονίσεις του αγίου που γνωρίζουμε, είναι η τοιχογραφία στο ναό του Αγίου Δημητρίου στο Petalenci, ενώ για πρώτη φορά έχουμε απεικόνισή του σε μνηολόγιο, στο ναό των Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στο Tarnovo, στη βασιλική του τσάρου Ivan Asen II (Grozdanov, «St. Achilleus», 315).

³⁴ Βλ. για παράδειγμα τους ναούς του Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino (1316), στη Gračanica (1318/21), στο ναό της Αναλήψεως στη Dečani (1335 1350), στο Kučevište (1337), στο ναό του Αγίου Κλήμεντος στην Αχρίδα (1378) κ.α. (Grozdanov, «St. Achilleus», 315, 291).

³⁵ Στο ναό αυτό ο άγιος απεικονίζεται τέσσερις φορές σε διαφορετικά σημεία (D. Vojvodić, *Wall Paintings of the St. Achilleios Church in Arilje. The Monument, the Time When It Came into Being and its Donor*, Βελιγράδι 2005 (Σερβικά με αγγλική περίληψη), 23, 113, 114, 138, 139, 143, 161, 162. Grozdanov, «St. Achilleus», 286 287).

³⁶ Grozdanov, «St. Achilleus», 282.

³⁷ E. C. Constantinides, *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elason in Northern Thessaly*, Αθήνα 1992, τ. I, 82, 184, 188 189, 192 193, 288, τ. II, πίν. 75.

³⁸ Γ. Π. Φουστέρης, *Εικονογραφικά προγράμματα σε βυζαντινούς σταυρεπίστεγους ναούς* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2005, 33 39, σχέδ. 6. Β. Ν. Παπαδοπούλου - Α. Καραμπερίδη, *Τα βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2008, 171 176.

Εικ. 1. Ελασσόνα Λαρίσης, μονή Παναγίας Ολυμπιώτισσας (14ος αι.). Ο άγιος Αχιλλεύς.

ριακό ναό του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στη μονή Χιλανδαρίου Αγίου Όρους, που χρονολογείται περίπου το 1320³⁹. Προφανώς πρόκειται για μια από τις παλαιότερες απεικονίσεις του αγίου στο Άγιον Όρος. Από την ύστερη περίοδο των Παλαιολόγων απεικονίσεις του αγίου γνωρίζουμε στη Βέροια, στο ναό του Αγίου Σάββα Κυριώτισσας⁴⁰ και στο ναό της Αγίας

Εικ. 2. Καστοριά, ναός Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4). Ο άγιος Κλήμης Αχρίδας και ο άγιος Αχιλλεύς.

Παρασκευής⁴¹ (β' μισό 14ου αι.). Ο άγιος εικονίζεται στην Καστοριά, στον Ταξιάρχη της Μητροπόλεως (1359/60)⁴² και στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4) (Εικ. 2)⁴³. Επίσης, ο άγιος Αχιλλεύς απεικονίζεται σε τοιχογραφία του καθολικού της μονής Υπαπαντής των Μετεώρων (1366/7)⁴⁴ κ.α.

Από το 15ο αιώνα αναφέρουμε απεικονίσεις του αγίου Αχιλλεύς σε μνημεία, όπως της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (1431/2)⁴⁵, του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη (1441/2) στην Καστοριά⁴⁶, στο Τορνίκι Γρε-

³⁹ Ν. Τουτός - Γ. Φουστέρης, *Ευρετήριο της μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Όρους, 10ος-17ος αιώνας*, Αθήναι 2010, 218.

⁴⁰ Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος-18ος αι.)*, *Ιστορική και αρχαιολογική σπουδή των μνημείων της πόλης*, Αθήνα 1994, 182.

⁴¹ Παπαζώτος, *Η Βέροια*, ό.π., 183-184. Στον ίδιο ναό σώζονται τοιχογραφίες του αγίου και στα μεταγενέστερα στρώματα, τις οποίες αναφέρουμε παρακάτω.

⁴² Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά, Ι, Βυζαντινά τοιχογραφία, πίνακες*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 130α. Μουτσόπουλος, *Η βασιλική*, 122. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Καστοριά. Καλλιτεχνικό κέντρο ζωγραφικής κατά την περίοδο των Παλαιολόγων (1360-1450)*, Θεσσαλο-

νίκη 2012, υπό έκδοση.

⁴³ Πελεκανίδης - Χατζηδάκης, ό.π. (υποσημ. 27), 108, εικ. 1. Τσιγαρίδας, *Καστοριά*, ό.π.

⁴⁴ Ματθαίου, ό.π. (υποσημ. 2), 413. Σοφιανός, *Ο Άγιος Αχιλλεύς*, πίν. Α'.

⁴⁵ Σίσσιου, «Οι απεικονίσεις του αγίου Κλήμεντος», 422. Βλ. επίσης Τσιγαρίδας, *Καστοριά*, ό.π.

⁴⁶ Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999, 303, 327, εικ. 184. Σίσσιου, «Οι απεικονίσεις του αγίου Κλήμεντος», 422. Τσιγαρίδας, *Καστοριά*, ό.π.

Εικ. 3. Τορνίκι Γρεβενών (1481). Ο άγιος Αχιλλείος.

βενών (1481) (Εικ. 3)⁴⁷, στο καθολικό της μονής Μεγάλου Μετεώρων (1483)⁴⁸ κ.α.

Σύμφωνα με την έως σήμερα έρευνα⁴⁹, από το 16ο αιώ-

να και σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής, έως το 18ο αιώνα, απεικονίσεις του αγίου Αχιλλείου εξακολουθούμε να συναντάμε στη Θεσσαλία⁵⁰, στη Μακεδο-

⁴⁷ Τη φωτογραφία μου παραχώρησε ο καθηγητής Ε. Ν. Τσιγαρίδας, στον οποίο οφείλω ευγνωμοσύνη για την πολύτιμη παρουσία του σε κάθε μου βήμα.

⁴⁸ Σοφριανός, *Ο Άγιος Αχιλλείος*, πίν. Β'.

⁴⁹ Οι ακόλουθες πληροφορίες στηρίζονται στο φωτογραφικό αρχείο του δρ. Αρχαιολογίας και προϊστάμενου της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με έδρα τη Ζάκυνθο, Γιάννη Χουλιαρά, στον οποίο οφείλω θερμές ευχαριστίες για την αφειδώλητη παραχώρησή τους.

⁵⁰ Αναφέρουμε την Κοίμηση στο Βριζόστι Ελασσόνας (1515), το καθολικό της μονής Δουσίκου (1557), τη μονή Ρουσάνου Μετεώρων (1560) (Α. Σ. Άναγνωστόπουλος, *Οί τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Ρουσάνου Μετεώρων* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2010, 96, εικ. 63), τη μονή του Αγίου Στεφάνου Μετεώρων (β' μισό 16ου αι.), το ναό της Κοιμήσεως στην Καλαμπάκα (1573) (Εύ. Σαμπανίκου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της Μονής Βαρ-*

λαάμ στα Μετέωρα (1637), Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (Φ.Ι.Λ.Ο.Σ.) Τριγάλων, Κείμενα και Μελέτες αριθ. 10, Τρίκαλα 1997, 240), τη μονή Γεννήσεως Θεοτόκου στο Πολυδένδρι Αγιάς (1590), τη μονή Τιμίου Προδρόμου στην Ανατολή Λάρισας (τέλη 16ου αι.), τον Άγιο Γεωργούλη στο Δομένικο (1611 με 1615), τη μονή Πέτρας Αγράφων (1625) (Στ. Σδρόλια, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Πέτρας* (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων τον 17ο αιώνα (δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή), Ιωάννινα 2000, 152-153), το παρεκκλήσιο του Αγίου Δημητρίου στη μονή Κανάλων στην Καρυνά του Ολύμπου (1696), το ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Επισκοπή Άνω Βόλου (1639), τη μονή Αγίου Αθανασίου κοντά στη Ζαγορά του Πηλίου, ίσως έργο του Λινοτοπίτη ζωγράφου Νικολάου μετά τα μέσα του 16ου αιώνα, την Κοίμηση της Θεοτόκου στο Ξουρήτσι Τσαγκαράδας Πηλίου (17ος αι.), τους Αγίους Ταξιάρχες στους Ταξιάρχες Τριγάλων (1637), τον Άγιο Γεώργιο στη Βασιλική Τριγάλων στα μέσα του 17ου αιώνα κ.ά. Από το πλήθος των τοιχο-

νία⁵¹, στην Ήπειρο⁵², στο Άγιον Όρος (Εικ. 4)⁵³, αλλά και στην Αλβανία⁵⁴ περιορισμένα.

Έτσι, γνωρίζουμε απεικόνιση του αγίου Αχιλλείου στη μονή Βλαχέρνας στο Βεράτι Αλβανίας, έργο του Νικολάου, γιου του Ονουφρίου (16ος αι.)⁵⁵, στη μονή Κάμενας στο Δέλβινο, έργο του Μιχαήλ «εκ κόμης Ζέρμας» του 1662⁵⁶ κ.α.

Την ίδια περίοδο, κατ' εξαίρεση, εκτός των παραπάνω περιοχών, απεικονίσεις του αγίου γνωρίζουμε στον Άγιο Νικόλαο στην Άνω Βάθεια Ευβοίας (α' μισό 16ου αι.), στη μονή Μεγάλης Παναγιάς Σάμου (1596) και στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννου της μονής του Αγίου Βλασίου στη Στυλίδα Φθιώτιδας (1755)⁵⁷. Προφανώς απεικονίσεις του αγίου υπάρχουν και σε ναούς άλλων

περιοχών, τις οποίες δεν έχουμε εντοπίσει, αλλά σαφώς δεν έχουν τη συχνότητα που παρουσιάζουν στην κεντρική και βόρεια Ελλάδα.

Στις παραπάνω αναφορές σε μνημεία, δεν θα πρέπει να παραλείψουμε την πόλη των Γρεβενών, όπου ο άγιος, ως πολιούχος, τυγχάνει ιδιαίτερης τιμής. Είναι γνωστό ότι το 1520 ο μητροπολιτικός ναός του Αγίου Αχιλλείου στα Γρεβενά, μετά την τελική κατοχή των Τούρκων, μετατράπηκε σε τζαμί⁵⁸, ο δε μητροπολίτης εγκαταστάθηκε στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βαροσίου, όπου υπάρχουν μεταγενέστερα παρεκκλήσια του Αγίου Αχιλλείου και του Αγίου Δημητρίου. Ο σημερινός ναός του Αγίου Αχιλλείου είναι σύγχρονο κτίσμα του 1950 με 1960⁵⁹.

γραφιών του 18ου αιώνα αναφέρουμε την τοιχογραφία του νάρθηκα και του παρεκκλησίου της μονής Δουσίκου (1739) (Σοφριανός, *Ο Άγιος Αχίλλιος*, πίν. Δ'), το καθολικό της μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας στα Άγραφα (1758) (Ι. Τσιουρή, *Οι τοιχογραφίες της Μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (1758) και η μνημειακή ζωγραφική του 18ου αιώνα στην περιοχή των Αγράφων*, Αθήνα 2008, 54), το παρεκκλήσι του Αγίου Χαραλάμπους στους Αγίους Αναργύρους Τσαριτσάνης (1761), τον Άγιο Νικόλαο Τσαριτσάνης κ.α.

⁵¹ Σημειώνουμε το ναό των Αγίων Θεοδώρων στα Σέρβια Κοζάνης (1492) (Α. Ξυγγόπουλος, *Τα μνημεία των Σερβίων*, Αθήνα 1957, 86), το παρεκκλήσιο του Θεολόγου στην Παναγία Μαυριώτισσα Καστοριάς (1552) (Γ. Γούναρης, *Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά* (διδασκαρική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1980, 52), την Παναγία Μουζεβίτη Καστοριάς (1560 1570) (Σίσιου, «Οι απεικονίσεις του αγίου Κλήμεντος», 424), το ναό του Αγίου Δημητρίου στα Παλατίσια Ημαθίας έργο του Λινοτοπίτη Νικολάου (1570) [Α. Γ. Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι, Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι*, Αθήνα 1991, 23 24, 187. Σίσιου, «Οι απεικονίσεις του αγίου Κλήμεντος», 425. Βλ. επίσης, Τσιγαρίδας, *Καστοριά*, ό.π. (υποσημ. 42)], το μονύδριο των Αγίων Κηρύκου και Ιουλίττας (1589), το ναό της Αγίας Παρασκευής, του τέλους του 16ου με 17ο αιώνα, το ναό του Αγίου Προκοπίου (1607) και το ναό της Αγίας Παρασκευής στη Βέροια (1683) (Παπαζώτος, *Η Βέροια*, ό.π. (υποσημ. 40), 180, και 183 184, 187 αντίστοιχα), τη Μεταμόρφωση του Σωτήρα στο Δρυόβουνο Κοζάνης, έργο του Λινοτοπίτη Νικολάου (1652) (Τούρτα, ό.π., 38 39, 205, πίν. 131. Α. Ν. Δάρδας, *Τα Μοναστήρια της Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης*, Θεσσαλονίκη 1993, 96), τη μονή Αγίου Ζαχαρία στο Γράμμο Καστοριάς (1673), ίσως έργο του Λινοτοπίτη Νικολάου, το ναό της Παναγίας Παλαιοφορίτισσας ή Παντάνασσας στη Βέροια, στο μεταγενέστερο στρώμα του 1730 (Παπαζώτος, *Η Βέροια* ό.π. (υποσημ. 40), 194 195), την Αγία Παρασκευή Δομαβιστίου (1761) (Δάρδας, ό.π., 55), το καθολικό του Αγίου Αθανασίου Ζηκοβίστας (1785) (Δάρδας, ό.π., 319), τη μονή της Αγίας Παρασκευής και το ναό της Μεταμορφώσεως Σαμαρίνας Γρεβενών του τέλους του 18ου με 19ο αιώνα (Ν. Χ. Παπαγεωργίου, *Το καθολικό της Αγίας Παρασκευής και ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Σαμαρίνας, Γρεβενών*,

Θεσσαλονίκη 2010, 74, πίν. 14α και 228, πίν. 73ε αντίστοιχα) κ.α.

⁵² Αναφέρουμε τους Αγίους Αποστόλους Μολυβδοσκεπάστου, τη μονή Μακρυαλέξι στην Κάτω Λάβδανη (1585), τον Άγιο Νικόλαο Βίτσας (1618/9), την Αγία Παρασκευή Τζώρας (17ος αι.), τον Άγιο Νικόλαο στο Τσεπέλοβο (Καπεσοβίτες 1783 με 1786), την Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αλεποχώρι Βότσανης (1784), την Αγία Παρασκευή Πιστιανών Άρτας (18ος αι.) κ.α. (Οι πληροφορίες προκύπτουν από το φωτογραφικό αρχείο του Γιάννη Χουλιαρά, τον οποίο και ευχαριστώ για την ευγενική παραχώρηση).

⁵³ Από το 16ο αιώνα σημειώνουμε το καθολικό της μονής της Λαύρας, έργο του Θεοφάνη (1534/5), το καθολικό της μονής Κουτλουμουσίου, έργο του μοναχού Μακάριου (1539/40), το παλαιό καθολικό της μονής Ξενοφώντος (β' φάση 1544), το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου της μονής της Λαύρας, έργο του Φράγκου Κατελάνου (1559/60) και το καθολικό της μονής Δοχειαρίου (1567/8, αποδίδεται στον Τζώρτζη) (Τουτός Φουστέρης, ό.π. (υποσημ. 39), 71, 78, 301, 398, 342). Από το 17ο αιώνα αναφέρουμε την Τράπεζα της μονής Διονυσίου (1602/3, αποδίδεται στο μοναχό Δανιήλ), το παρεκκλήσιο της Παναγίας Παραμυθίας της μονής Βατοπεδίου (1677/8), το παρεκκλήσιο της Γεννήσεως του Προδρόμου της μονής Χιλανδαρίου (1683/4) και τη Σκήτη της Αγίας Τριάδος (Spasova Voda) της μονής Χιλανδαρίου (1682 1685) (Τουτός Φουστέρης, ό.π. (υποσημ. 39), 268, 146, 214, 223, αντίστοιχα).

⁵⁴ Γ. Γιακουμής Γ. Βλάσσας, *Μνημεία Ορθοδοξίας στην Αλβανία*, Αθήνα 1994.

⁵⁵ Στο ίδιο, 136.

⁵⁶ Στο ίδιο, 104.

⁵⁷ Οι παραπάνω πληροφορίες προκύπτουν από το φωτογραφικό αρχείο του Γιάννη Χουλιαρά, τον οποίο και ευχαριστώ.

⁵⁸ Εικάζεται ότι ο σημερινός μητροπολιτικός ναός της Ευαγγελίστριας είναι ο παλιός ναός του Αγίου Αχιλλείου (Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Γρεβενά. Αρχαιότητες, Κάστρα, Οικισμοί, Μοναστήρια και Εκκλησίες του Νομού Γρεβενών*, Θεσσαλονίκη 2006, 401).

⁵⁹ Απεικονίσεις του αγίου στην περιοχή των Γρεβενών συναντάμε στο ναό του Αγίου Δημητρίου (Ταξιάρχης Κοτσκό) (1610) (Μουτσόπουλος, *Γρεβενά*, ό.π., 293), στη μονή Παναγίας στο Σπήλαιο (1640 1658) (Μουτσόπουλος, *Γρεβενά*, ό.π., 383, εικ. 568), στην Αγία Παρασκευή Αμιλιανών, στο ναό της Μεγάλης Παναγιάς (Κοίμηση Θεοτόκου) (1869) (Μουτσόπουλος, *Γρεβενά*, ό.π., 336) κ.α.

Εικ. 4. Άγιον Όρος, Τράπεζα μονής Διονυσίου (1602/3, αποδίδεται στο μοναχό Δανιήλ). Ο άγιος Αχιλλείος και ο άγιος Αμφιλόχιος Ικονίου.

Τέλος, αξίζει να αναφερθούμε σε έναν ακόμη ναό, ο οποίος τιμάται στο όνομα του αγίου, στον Άγιο Αχιλλείο στον Πεντάλοφο Βοΐου Κοζάνης. Στο ναό αυτό σώζονται τοιχογραφίες⁶⁰ του 1774 των Χιοναδιτών αδελφών Κωνσταντίνου και Μιχαήλ⁶¹. Η εργασία των ζωγράφων διακόπηκε και σύμφωνα με την παράδοση μετά από θαυματουργική επέμβαση του αγίου Αχιλλείου, οι καλλιτέχνες αναγκάστηκαν να επιστρέψουν για να ολο-

κληρώσουν το έργο τους⁶². Στο ναό, από τη φάση του 1774, διασώζονται, εκτός των άλλων, δύο σπάνιες απεικονίσεις του αγίου⁶³. Η πρώτη απεικόνιση φέρει επιγραφή: Ο ΑΓΙΟΣ ΠΡΟΣΕΥΞΑΤΟ ΑΝΕΒΛΙCΕΝ Η ΠΕΤΡΑ ΕΛΕΟΝ, η οποία παραπέμπει σε ένα γνωστό θαύμα του αγίου Αχιλλείου. Σύμφωνα με την παράδοση⁶⁴, κατά την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο, ενώπιον του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου, ο άγιος κατατρόπωσε τον Άρειο με τα

⁶⁰ Στο ναό αυτό σώζονται και τοιχογραφίες του 1745 των αδελφών Νικολάου και Θεοδώρου από τα Ιωάννινα.

⁶¹ Κ. Κατσίκης, «Η άγνωστη πρώτη φάση τοιχογράφησης στο ναό του Αγίου Αχιλλείου στον Πεντάλοφο Βοΐου. Έργο των ζωγράφων Νικολάου και Θεοδώρου από τα Ιωάννινα (1745)», 30ο Συμπόσιο ΧΑΕ, Αθήνα 2010, 49-50.

⁶² Χ. Γ. Καζαρίδης, *Ό Πεντάλοφος Βοΐου*, Θεσσαλονίκη 1991, 108-109, όπου αναφέρεται και άλλο θαυματουργό επεισόδιο του αγίου, αποτροπής κλοπής των εικόνων του ναού.

⁶³ Ευχαριστώ θερμά τον υποψήφιο δρ. Βυζαντινής Αρχαιολογίας Κωνσταντίνο Κατσίκη για το υλικό που μου παραχώρησε.

⁶⁴ Σοφιανός, *Ο Άγιος Αχιλλίος*, 104.

Εικ. 5. Πεντάλοφος Βοΐου Κοζάνης, ναός Αγίου Αχιλλείου (1774). Ο άγιος Αχιλλείος στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο κατατροπώνει τον Άρειο.

επιχειρήματά του, αλλά και με το θαύμα της ανάβλυσης ελαίου από μια πέτρα (Εικ. 5). Στην άλλη παράσταση του ναού αποδίδεται η Κοίμηση του αγίου (Εικ. 6)⁶⁵.

Οι απεικονίσεις του αγίου Αχιλλείου σώζονται, κυρίως, σε τοιχογραφίες ναών. Ωστόσο, γνωρίζουμε και ορισμένες φορητές εικόνες, τουλάχιστον από τη μεταβυζαντινή περίοδο. Η παλαιότερη εξ αυτών, όπου ο άγιος εικονίζεται ένθρονος, ανήκει στη συλλογή της 7ης Εφορείας Λάρισας και φαίνεται ότι χρονολογείται στα τέλη του 17ου με 18ο αιώνα (Εικ. 7)⁶⁶. Η δεύτερη ανήκει στη συλλογή της Μητρόπολης της Λάρισας, φέρει επιγραφή με χρονολογία 1849 και είναι έργο του αναγνώστου αγραφιστού(;) ⁶⁷. Στην εικόνα αποδίδονται οι αρχιεπίσκοποι Λαρίσης Αχιλλείος και Βησσαρίων Β΄, ολόσωμοι και μετωπικοί. Τους δύο επισκόπους συναντάμε και σε δεσποτική

εικόνα στο ναό των Αγίων Σαράντα στη Λάρισα. Πρόκειται για έργο του Κουλακιώτη αγιογράφου Δημητρίου του 1867⁶⁸. Η παράδοση στη Λάρισα συνεχίζεται έως σήμερα. Τη δεσποτική εικόνα του αγίου Αχιλλείου του σημερινού τέμπλου του ομώνυμου μητροπολιτικού ναού της Λάρισας συνυπογράφουν ο Φώτης Κόντογλου με το μαθητή του Κωνσταντίνο Γεωργακόπουλο το 1965.

Εξ όσων γνωρίζω, εκτός του Πενταλόφου Κοζάνης, δεν σώζεται βιογραφικός κύκλος του αγίου. Σε μερικές εικόνες του αγίου Δημητρίου, όμως, διασώζεται επεισόδιο συνάντησής του με τον άγιο Αχιλλείο⁶⁹. Το επεισόδιο ιστορείται στο πλαίσιο εικόνας του αγίου Δημητρίου με σκηνές του βίου του (1638/9), η οποία φυλάσσεται στο Λαογραφικό Μουσείο του Λεχόβου Φλωρίνης (Εικ. 8)⁷⁰. Σύμφωνα με το βιβλίο των Θαυμάτων του

⁶⁵ Ο άγιος Αχιλλείος «ἐν εἰρήνῃ ἐτελείωσε τὴν ζωὴν του» (Νικοδήμου Ἀγιορείτου, ὁ.π. (υποσημ. 2), 83. Σοφιανός, *Ο Άγιος Αχιλλείος*, 104).

⁶⁶ Για τη φωτογραφία της εικόνας και την άδεια δημοσίευσής της οφείλω θερμές ευχαριστίες στη δρ. Σταυρούλα Σδρδλία.

⁶⁷ Η εικόνα είναι αδημοσίευτη.

⁶⁸ Α. Τσιγκαροπούλου, *Η καλλιτεχνική ταυτότητα της συντεχνίας των κολακιωτών ζωγράφων. Συμβολή στη μελέτη της αγιογραφίας του 19ου αιώνα*, Β΄ μέρος, κατάλογος εικόνων (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2011, εικ. 2.

⁶⁹ Βλ. Ί. Παπάγγελος, «Ἡ Ὑναπάντησις τῶν ἁγίων Δημητρίου καὶ Ἀχιλλίου», *Άγιος Δημήτριος Στομίου. Ιστορία - Τέχνη Ιστορική Γεωγραφία του Μοναστηρίου και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού*, Λάρισα 2010 (στο εξής: Παπάγγελος, «Ἡ Ὑναπάντησις», 363-374. Στο δημοσίευμα η συναπεικόνιση των δύο αγίων ερμηνεύεται ότι αποσκοπούσε: α) στο φρονηματισμό των χριστιανών και β) στην ελπίδα για την ελευθερία του Γένους από τους αλλόπιστους. Την υπόδειξη του δημοσιεύματος οφείλω στον ίδιο το συγγραφέα, τον οποίο και ευχαριστώ.

⁷⁰ Ν. Σιώκης, «Ανέκδοτη εικόνα του αγίου Δημητρίου με σκηνές

Εικ. 6. Πεντάλοφος Βοΐου Κοζάνης, ναός Αγίου Αχιλλείου (1774). Η Κοίμηση του αγίου Αχιλλείου.

αγίου Δημητρίου, στα χρόνια του αυτοκράτορα Λέοντα του Σοφού (904 μ.Χ.), η Θεσσαλονίκη είχε κατακτηθεί από Σαρακηνούς⁷¹. Την ίδια περίοδο χριστιανοί είχαν ξεκινήσει από την Ιταλία για να επισκεφθούν τα ιερά προσκυνηματα. Περνώντας από τα Τέμπη της Θεσσαλίας ένας γέροντας άρχισε να πορεύεται μαζί τους, ενώ, από την πλευρά της Θεσσαλονίκης καταφθάνει νεαρός καβαλάρης, ο οποίος σταμάτησε και προσφώνησε το γέροντα με σεβασμό. Ο γέροντας αντιχαιρέτισε και στην απορία του για τη θλίψη του νεαρού, αυτός του εξιστόρησε τα πάθη της πόλης του. Ο γέροντας έκλαψε μαζί του και κατόπιν εξαφανίστηκαν. Το ίδιο επεισόδιο

συναντάμε, επίσης, σε εικόνα του αγίου Δημητρίου με σκηνές του βίου του στη μονή Φιλοθέου του Αγίου Όρους (1800)⁷², σε δύο εικόνες από το Μελισσοχώρι Θεσσαλονίκης του 1812 και του β' μισού του 19ου αιώνα αντίστοιχα⁷³ και σε εικόνα στη μονή της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριάς στη Χαλκιδική, πιθανώς έργο του Γαλατσάνου ιερομονάχου Μακαρίου (1839)⁷⁴. Το παραπάνω επεισόδιο απεικονίζεται και σε τοιχογραφίες του 18ου και 19ου αιώνα, οι οποίες, από όσο γνωρίζουμε, περιορίζονται στο Άγιον Όρος⁷⁵. Περιγραφή των χαρακτηριστικών του αγίου υπάρχει στον Κώδικα I 70 (fol. 247) της Λαύρας: «Οὗτος οὐ μό-

από τον βίο του στο Λέχοβο Φλωρίνης», *Ελμειακά* 47 (2001), 124-159. Ο Παπάγγελος θεωρεί πιθανότερη τη χρονολόγηση της εικόνας στο 1635/6 (Παπάγγελος, «Η 'Συναπάντηση'», 367, σημ. 22).

⁷¹ Ι. Ίβηρίτης, «Ἰωάννου Σταυρακίου Λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου», *Μακεδονικά* 1 (1940), 324-376. Ὁ ἅγιος Δημήτριος ὁ Μυροβλύτης. Βίος καὶ μαρτύριο, τό μύρο – τό ἱερό λείψανον καὶ 31 θαυμαστές ἐπεμβάσεις του, ὑπὸ τοῦ Ἱεροῦ Κελλίου Ἁγίου Νικολάου Μπουραζέρη, Ἁγίου Ὁρος χ.χρ., Β' ἔκδοσις, Ἅγιο λογική Μυριόβιβλος 2, 106 κ.ε. Βλ. επίσης, Σοφιανός, Ὁ Ἅγιος Αχιλλίος, 112 κ.ε. Παπάγγελος, «Η 'Συναπάντηση'», 364 κ.ε., όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

⁷² Παπάγγελος, «Η 'Συναπάντηση'», 368, εικ. 8.

⁷³ Κ. Κατσίκης, *Κατάλογοι εικόνων, λειτουργικών αντικειμένων, παλαιών βιβλίων. Νομός Θεσσαλονίκης, Δήμος Μυγδονίας* (Δρυμός, Λητή, Μελισσοχώρι), *Τετράδια Αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 2004, 83, αριθ. ΜΓ83 και 85, αριθ. ΜΓ103. Κ. Κατσίκης, «Νεώτερη εικονογραφική έρευνα για το βίο του αγίου Δημητρίου», 26ο Συμπόσιο ΧΑΕ, Αθήνα 2006, 41, αριθ. 4. Παπάγγελος, «Η 'Συναπάντηση'», 368-369.

⁷⁴ Στο ίδιο, 364, εικ. 4.

⁷⁵ Βλ. στο Κυριακό της βατοπεδινής Σκήτης του Αγίου Δημητρίου του (1755) (Φ. Χατζηαντωνίου, «Τό κυριακό της βατοπεδινής σκήτης τοῦ Ἁγίου Δημητρίου», *Ἱερά Μονή Βατοπεδίου. Ἱστορία καὶ Τέχνη. Ἀθωνικά Σύμμεικτα* 7, Ἀθήνα 1999, 173, εικ. 12. Παπάγγελος, «Η 'Συναπάντηση'», 363-364, εικ. 3), στο παρεκκλήσιο του Αγίου Δημητρίου της Μονής Χιλανδαρίου (1779) (S. Nenadović, «Parekklesia», *Hilandar Monastery*, Βελιγράδι 1988, 170-172. Παπάγγελος, «Η 'Συναπάντηση'», 363, εικ. 1), στο νάρθηκα του παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου του καθολικού της μονής Βατοπεδίου (1791) (Στο ίδιο, 368, εικ. 5), στο νάρθηκα του παρεκκλη-

Εικ. 7. Συλλογή της 7ης ΕΒΑ Λάρισας. Αδημοσίευτη εικόνα. Ο άγιος Αχιλλεύς.

νον ἐν τῇ ἀρετῇ καὶ σοφίᾳ πολλῶν ἐπεκράτησεν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς τοῦ σώματος διαπλάσεως ἡ γὰρ ὄψις αὐτοῦ

σίον του Αγίου Δημητρίου της μονής Ζωγράφου (β' μισό 18ου αι.) (Στο ίδιο, 368, 369, εικ. 6 7) και στο ναό του Αγίου Δημητρίου της ομώνυμης καλύβης της Σκήτης του Ευαγγελισμού της μονής Ξενοφώντος (γ' τέταρτο 19ου αι.) (Στο ίδιο, 370 371, εικ. 9).

⁷⁶ Ματθαίου, ό.π. (υποσημ. 2), 421 422. Σ. Ευστρατιάδης, *Άγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1960, 67.

⁷⁷ Ο Διονύσιος κατατάσσει τον άγιο Αχιλλεύιο ανάμεσα στους εβδομήκοντα αποστόλους (Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* (επιμ. Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως), ἐν Πέτρουπόλει 1909, 155, 268, 291).

⁷⁸ Να σημειώσουμε ότι δεν σώζεται η επιγραφή που θα συνόδευε τον άγιο στην τοιχογραφία στην Παναγία Ολυμπιώτισσα Ελασσόνας. Έτσι, η Ε. Κωνσταντινίδη, όπως η ίδια αναφέρει, ταυτίζει τον άγιο με τον άγιο Αχιλλεύιο, με βάση τα φυσιογνωμικά του χαρακτηριστικά (Constantinides, ό.π. (υποσημ. 37), τ. Ι, 188). Αν και δεν έχουμε επισημάνει κάποια αναφορά σε περιγραφές του αγίου με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, ωστόσο η απόδοσή του ως

περικαλλῆς ἡ κεφαλὴ εὐανθῆς καὶ ὑψίκομος. Τὸ ὄμμα βλοσυρὸν (αὐστηρὸν) καὶ βασιλικόν. Ἡ γενειὰς ὑπὲρ ἡλικίας καὶ ἀπλῶς εὐσύνθετος καὶ εὐάρμοστος»⁷⁶. Κατά κανόνα, ο άγιος εικονίζεται γέροντας, σύμφωνα με την περιγραφή της Ερμηνείας «ὁ Ἀχιλλεύς Λαρίσσης γέρων ὀξυγένης βουρλογένης»⁷⁷. Ωστόσο, παρά τις περιγραφές του αγίου ως σεβάσμιου γέροντα, αλλά και την ιδιότητά του ως επισκόπου, σώζονται παραστάσεις όπου εικονίζεται μέσης ηλικίας, με σκούρα μαλλιά και γένια, όπως στην Παναγία Ολυμπιώτισσα Ελασσόνας⁷⁸ κ.α.

Από τις απεικονίσεις του αγίου στα μνημεία που αναφέραμε παραπάνω προκύπτει, επίσης, ότι ο άγιος εικονίζεται, κυρίως στο Ιερό μαζί με άλλους οικουμενικής σημασίας ιεράρχες, πολλοί από τους οποίους πήραν μέρος στην Α' Οικουμενική Σύνοδο στη Νίκαια, το 325, όπως ο άγιος Αθανάσιος και ο άγιος Νικόλαος⁷⁹. Σπανιότερες είναι οι απεικονίσεις του αγίου πλησίον της παράστασης του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας, υποδηλώνοντας τον αντιαιρετικό του αγώνα ενάντια στον αρειανισμό⁸⁰. Σπανιότερα, ο άγιος εικονίζεται ανάμεσα σε ιδρυτές εκκλησιών, όπως τον άγιο Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη και τον άγιο Ιερόθεο⁸¹. Σε ορισμένα μνημεία ο άγιος αποδίδεται ανάμεσα σε τοπικούς αγίους⁸², όπως με τον άγιο Οικουμένιο⁸³, τον άγιο Βησσαρίωνα της Θεσσαλίας⁸⁴ ή τον άγιο Νικόλαο τον Νέο από τη Βούναινη⁸⁵ κ.ά. Επίσης, η συναπεικόνιση του αγίου Αχιλλεύου με τον άγιο Κλήμη της Αχρίδας⁸⁶ προϋποθέτει ασφαλώς επιρροή της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας, όπου κατείχαν εξέχουσα θέση οι δύο άγιοι. Στα μνημολόγια αποδίδεται μαζί με τον άγιο Παχώμιο, ο οποίος έδρασε την ίδια εποχή και γιορτάζει στις 15 Μαΐου⁸⁷, την ίδια ημέρα με τον Λαρισαίο άγιο⁸⁸. Τέλος, ο άγιος Αχιλλεύς καθιερώθηκε ως ένας από τους «εθνικούς» αγίους των

μεσήλικα επαναλαμβάνεται αργότερα και σε άλλα μνημεία.

⁷⁹ Βλ. Μετέωρα, Μονή Αγίου Στεφάνου κ.α.

⁸⁰ Βλ. Μεταξοχώρι Λάρισας, μονή Προφήτη Ηλία, παρεκκλήσιο Ακαθίστου κ.α. Οι πληροφορίες προκύπτουν από το φωτογραφικό αρχείο του Γιάννη Χουλιαρά, τον οποίο και ευχαριστώ.

⁸¹ Βλ. Άγιον Όρος, μονή Βατοπεδίου, παρεκκλήσιο Αγίου Δημητρίου κ.α.

⁸² S. Tomeković, «Les évêques locaux dans la composition absidale des saints officiants», *BNJ* 23 (1981), 65 88.

⁸³ Βλ. Μετέωρα, μονή Ρουσάνου κ.α.

⁸⁴ Βλ. Μετέωρα, καθολικό Υπαπαντής κ.α.

⁸⁵ Βλ. Ζαγορά, μονή Αγίου Αθανασίου.

⁸⁶ Βλ. Καστοριά, Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη κ.α.

⁸⁷ Για τον άγιο Παχώμιο, βλ. Νικοδήμου Αγιορείτου, ό.π. (υποσημ. 2), 81 83.

⁸⁸ Grozdanov, «St. Achilles», 316.

Εικ. 8. Λαογραφικό Μουσείο του Λεχόβου Φλωρίνης. Λεπτομέρεια εικόνας του αγίου Δημητρίου με σκηνές του βίου του (1639).

Σλάβων⁸⁹, γι' αυτό και εικονίζεται δίπλα σε τοπικούς ηγεμόνες, όπως στο Mileševo⁹⁰.

Συμπερασματικά να σημειώσουμε ότι στην παρούσα μελέτη γίνεται προσπάθεια προσέγγισης των απεικονίσεων του αγίου Αχιλλείου στα μνημεία του ελλαδικού χώρου, από όπου φαίνεται η αμείωτη τιμή στο πρόσωπό του από τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο έως τις μέρες μας. Επίσης, το γεωγραφικό εύρος των μνημείων αυτών αποδεικνύει την επέκταση και διάδοση της τιμής του αγίου πέρα από την τοπική εκκλησία της Λάρισας, πρωτεύουσας της Θεσσαλίας, σε όλο το εύρος της αρχιεπισκοπής Αχρίδας, αλλά και σε περιοχές εκτός αυτών. Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι είναι σπάνιες οι απεικο-

νίσεις του αγίου κάτω από την κεντρική και στη νησιωτική Ελλάδα, όπως στην Εύβοια, τη Σάμο και τη Φθιώτιδα. Επίσης, δεν εντοπίσαμε βιογραφικό κύκλο του αγίου εκτός από δύο σκηνές στον Πεντάλοφο Κοζάνης και ένα επεισόδιο συναπεικόνισής του με τον άγιο Δημήτριο σε εικόνες και τοιχογραφίες. Διαπιστώσαμε, τέλος, ότι η θέση των απεικονίσεων του αγίου Αχιλλείου μέσα στους ναούς έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς αναδεικνύουν πτυχές της προσωπικότητάς του, όπως αυτή του ιδρυτή μιας Εκκλησίας ή του μαχητή εναντίον των αιρέσεων, του οικουμενικού ιεράρχη ή του εθνικού αγίου, ενώ παράλληλα αποτελούν ένδειξη για το πολιτισμικό και εκκλησιαστικό περιβάλλον με το οποίο σχετίζονται.

⁸⁹ Μουτσόπουλος, *Η βασιλική*, 122.

⁹⁰ Grozdanov, «St. Achilleus», 315.

REPRESENTATIONS OF SAINT ACHILLEIOS IN GREECE AND THE DISSEMINATION OF HIS VENERATION

In the present study an attempt is made to approach the representations of St. Achilleios in the monuments of Greece, in order to trace the dissemination of the veneration of this patron saint of Larissa during the Byzantine and post-Byzantine periods.

The oldest surviving representations of the saint in Greece belong to the middle-Byzantine period: the mosaics in the monasteries of Hosios Loukas and Daphni, as well as the wall painting in the basilica of St. Achilleios in Prespa. Representations of the saint are also common in the Byzantine monuments in Serbia and on the western border of Bulgaria, which become more often from the Palaiologan period onwards. In Greece, during this same period there are representations of the saint in Ellassona, Larissa, Veroia, Kastoria, on Mount Athos and the Meteora. During the post-Byzantine period, from the 15th century onwards and throughout the Ottoman occupation, depictions of St. Achilleios are to be found in the above mentioned regions, as well as in wall paintings by well-known workshops that were active at the end of the 15th century as well as in the 16th till the 19th centuries.

In the aforementioned monuments the region of Grevena should not be overlooked, where the saint, as patron saint of the region, happens to be especially venerated. Furthermore, in the church of St. Achilleios in Pentalofo at Voion Kozanis two rare scenes from the saint's life have survived

among the wall paintings executed by the brothers Konstantinos and Michael from Chionades (1774): one of his miracles performed during the 1st Ecumenical Council and his death.

Scenes from his life are rare. In several icons of St. Demetrios, the episode of his meeting with St. Achilleios is depicted. Portable icons of St. Achilleios, especially during the post-Byzantine period, though rare and unpublished, do exist such as those surviving in Larissa.

From the study of the monuments, it becomes clear that wherever representations of the saint survive, his enduring veneration from the Byzantine period until today is evident. In addition, the geographical distribution of these monuments attests to the dissemination of his veneration, beyond the local Church of Larissa, throughout the entire extent of the Archdiocese of Ohrid, and to regions beyond. In addition, the placement of the images of the saint in churches, the figures accompanying him, whether holy or political, as well as his relation to other saints, are not arbitrary. The representations of St. Achilleios are particularly important, since they emphasize attributes of his personality, such as him being the founder of a Church or an opponent of heresy, an ecumenical hierarch or national saint, while at the same time testify to the cultural and ecclesiastical milieu, with which they are associated.